

ZAMONAVIY TURKALOGIYADA XORAZM ERTAKLARINING XORIJDA O‘RGANILISHI VA ISTIQBOLLAR

Yuldashova Zuxra Xasan qizi

Urganch davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

zyuldashova3@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm xalq ertaklarini xorijda o‘rganilishining so‘nggi yillarda (2020-2026), nemis, amerikalik, ispan va boshqa xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlari, ularning metodologik yondashuvlari va istiqbollari tahlil qilingan. Maqolada ilmiy manbalardan, xususan, Karl Rayxl, Merilin Petersen va boshqa tadqiqotchilarning asarlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm ertaklari, xorijiy tadqiqotlar, Karl Rayxl, qiyosiy folklorshunoslik, UNESCO, og‘zaki an‘analar, merosni raqamlashtirish, madaniyatlararo tadqiqotlar.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ХОРЕЗМСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК В ЗАРУБЕЖНОЙ ТЮРКОЛОГИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация: В данной статье анализируется современное состояние изучения хорезмских народных сказок за рубежом в 2020–2026 годах. Рассматриваются научные исследования немецких, американских, испанских и других зарубежных ученых, их методологические подходы и перспективы развития. В частности, анализируются труды Karl Reichl, Marilyn Petersen и других исследователей в рамках сравнительного фольклористического подхода. Особое внимание уделяется вопросам сохранения и цифровизации устного наследия в контексте деятельности UNESCO. В статье также обосновывается значение хорезмских сказок в межкультурных исследованиях и перспективы их дальнейшего изучения на международном уровне.

Ключевые слова: Хорезмские сказки, зарубежные исследования, Karl Reichl, сравнительная фольклористика, UNESCO, устные традиции, цифровизация наследия, межкультурные исследования.

MODERN TRENDS IN THE STUDY OF KHOREZM FOLK TALES IN FOREIGN TURKOLOGY AND FUTURE PROSPECTS

Abstract: This article analyzes the current state of the study of Khorezm folk tales abroad during the period 2020–2026. It examines the scholarly research of German, American, Spanish, and other international researchers, focusing on their methodological approaches and future prospects. In particular, the works of Karl Reichl, Marilyn Petersen and other scholars are analyzed within the framework of

comparative folklore studies. Special attention is paid to the issues of preservation and digitalization of oral traditions in the context of UNESCO activities. The article also substantiates the role of Khorezm folk tales in intercultural research and highlights the prospects for their further study at the international level.

Keywords: Khorezm folk tales, international research, Karl Reichl, comparative folklore studies, UNESCO, oral traditions, heritage digitalization, intercultural studies.

Kirish. Xorazm xalq ertaklari va folklori Markaziy Osiyo madaniy merosining noyob namunalaridan bo‘lib, so‘nggi o‘n yilliklarda xorijiy olimlar tomonidan katta qiziqish uyg‘otmoqda. Xorazm ertaklarini chet el tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilishining dolzarb holati, eng so‘nggi ilmiy izlanishlar va ularning metodologik asoslari tahlil qilinadi.

Xorazm folklori o‘zining boy an‘analari, turli janr xususiyatlari va madaniy ahamiyati bilan ajralib turadi. Xorazm vohasida ertak janri mahalliy aholi tomonidan "varsaqi" deb atalishi ham bu hududning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi [1]. So‘nggi yillarda xorijiy olimlar, xususan, nemis, amerikalik, ingliz va boshqa mamlakat tadqiqotchilari tomonidan Xorazm va umuman o‘zbek folklorini o‘rganish bo‘yicha jadal ishlar olib borilmoqda.

Nemis turkologi Karl Rayxl (Karl Reichl) o‘zbek folklorini, xususan, Xorazm ertaklarini va dostonlarini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shgan yetakchi xorijiy olim hisoblanadi. Uning 1978-yilda nashr etilgan "Uzbekische Maerchen" (O‘zbek ertaklari) asari birinchi jiddiy nemis tilidagi o‘zbek folklori tadqiqoti sifatida e‘tirof etilgan [2].

Rayxlning 1992-yilda Nyu-Yorkda nashr etilgan "Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure" (Turkiy og‘zaki epik she‘riyat: An‘analar, shakllar, poetik tuzilma) kitobida o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq va qirg‘iz xalqlarining epik an‘analari, jumladan, Xorazm dostonchilik maktabi batafsil tahlil qilingan [[3]]. Olim ushbu asarida "markaziy an‘analar"(central traditions) tushunchasini kiritib, o‘zbek (va uyg‘ur), qozoq, qoraqalpoq va qirg‘iz xalqlarining epik merosini alohida guruhga ajratgan [[3, b. 4-5]].

Karl Rayxlning 1989-yilda "Uzbek Epic Poetry: Traditions and Poetic Diction" (O‘zbek epik she‘riyati: An‘analar va poetik nutq) va 2008-yilda rus tiliga tarjima qilingan "Tyurskiy epos: traditsiya, formi, poeticheskaya struktura" (383 bet) asarlari Xorazm folklorshunosligida muhim manba hisoblanadi [4]. Uning tadqiqotlarida Xorazm baxshilari, xalfachilik san‘ati va ertak ijrochiligi masalalari keng yoritilgan.

Nemis turkologlari orasida A. Strong, Chadvig, S. Baura, Yakov Taube (Jacob Taube) va Ilza Sirtautas ham o‘zbek folklorini nemis va ingliz tillariga tarjima qilish va o‘rganishda faol ishtirok etganlar. Ular asosan og‘zaki nasr namunalari – ertaklar, latifalar, afsonalar va lof (mubolag‘ali hikoyalar) janrlariga e‘tibor qaratganlar.

Amerikalik tadqiqotchi Merilin Petersenning 2000-yilda Toshkentda nashr etilgan "Treasury of Uzbek Legends and Lore" (O'zbek afsonalari va an'analari xazinasi) kitobi zamonaviy xorijiy tadqiqotlar orasida alohida o'rin tutadi [5].

Ushbu asarda o'zbek xalq ertaklari, afsonalari, maqollari, topishmoqlari, qo'shiqlari va marosim qo'shiqlari (laparlar) keng qamrab olingan.

Petersen o'z tadqiqotida o'zbek bolalarining an'alariga bo'lgan chuqur bog'liqligi va ularning ingliz tilida ertaklar, topishmoqlar va she'rlarni o'qishga qiziqishini ta'kidlagan. Uning kitobi o'zbek folklorining keng spektrini, jumladan, an'anaviy taomlar va kiyim-kechak haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi [5].

So'nggi yillarda (2020-2026) o'zbek va ingliz ertaklarini qiyosiy o'rganish bo'yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan bo'lib jahon miqyosida ilmiy tadqiqotlarning safi kengayib borayotganida dalolat beradi.

2023-yilda "Eurasian Journal of History, Geography and Economics" jurnalida Yakubova Mehribonning "Exploring Khorezm Tales Abroad: A Cross-Cultural Study" (Xorazm ertaklarini xorijda o'rganish: madaniyatlararo tadqiqot) maqolasi nashr etilgan bo'lib, unda Xorazm ertaklarini xorijda o'rganishning ahamiyati va turli metodologik yondashuvlar tahlil qilingan [6, b. 24-29].

UNESCO tashkiloti Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston va Xorazm folklorini hujjatlashtirish va muhofaza qilish bo'yicha keng ko'lamli dasturlarni amalga oshirmoqda. "Oral Traditions and Epics of Central Asia" (Markaziy Osiyo og'zaki an'analari va eposlari) to'plamida Xorazm folklori, uning ijrochilik xususiyatlari va baxshichilik san'ati batafsil yoritilgan [7].

UNESCO ning 2017-yilda nashr etilgan "Intangible Cultural Heritage of Uzbekistan" (O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi) hujjatida Xorazm mintaqasining og'zaki ijodi alohida ta'kidlangan [8]. 2022-yilda esa Markaziy Osiyoning to'rtta madaniy amaliyoti UNESCO ning nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan [9].

Tadqiqotchilar Abdimurotova Zarina va Baxramova Dilovarxon ispan olimlari J. Casares, R. Menéndez Pidal va Antonio Rodríguez Almodóvarning ispan folklori bo'yicha ishlarini, shuningdek, o'zbek olimlari H. Ziyoyev, M. Jo'rayev va B. Sarimsaqovning tadqiqotlarini tahlil qilganlar [10].

So'nggi yillarda rus va o'zbek xalq ertaklarini qiyosiy o'rganish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilgan. 2024-yilda "EPRA International Journal of Multidisciplinary Research" da chop etilgan "Fairy Tales of the Russian and Uzbek Peoples (Comparative Approach)" maqolasi shular jumlasidandir [11].

Nemis va o'zbek xalq ertaklarini taqqoslash bo'yicha 2024-yilda Karimova Dilafruzning "Comparative Analysis of German and Uzbek Fairy Tales (As the Example of the Translation of Grimms' Fairy Tales)" (Nemis va o'zbek xalq ertaklarini qiyosiy tahlili: Grimmlar ertaklari tarjimasini misolida) nashr etilgan maqolasi ham ilmiy izlanishlar borasidagi qimmatli tadqiqot deya olamiz.

Metodologiya. Zamonaviy turkologiyada ertaklar tipologiyasi va strukturasini o'rganishda V.Ya. Proppning «Ertak morfologiyasi» (1969) va S. Thompsonning «Folklor motivlar indeksi» (1955–1958) metodologiyalari keng qo'llaniladi. Proppning 31 ta funksiya modeli va Thompsonning motiv tasnifi tizimi Xorazm ertaklarini tahlil qilishda ham o'z samaradorligini isbotlagan. Jumaniyozova G.ning «Xorazm ertaklarining syujet tiplari» (2016) asarida mahalliy ertaklar Propp funksiyalari asosida qayta tahlil qilinib, ularning universallik va mahalliy modifikatsiyalar o'rtasidagi muvozanati ko'rsatilgan[12].

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda quyidagi metodlardan keng foydalanilmoqda:

- Qiyosiy-tarixiy metod – ispan va o'zbek folklor janrlarini taqqoslash va ularning rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish ;
- Lingvistik-stilistik tahlil – matnlarning leksik, semantik va badiiy ifoda vositalarini o'rganish ;
- Diskursiv tahlil – og'zaki ijod namunalari ijtimoiy-madaniy kontekstini aniqlash.

Karl Rayxlning ta'kidlashicha, og'zaki epik an'analarni o'rganishda performans (ijro) jarayoni muhim ahamiyatga ega. U Xorazm baxshilarining ijrochilik uslubini "operatik" (operatic) deb ta'riflab, qo'shiqlarning alohida funksiyalarini ajratib ko'rsatgan [13].

Syracuse universiteti tadqiqotchilari Karl Rayxlning Markaziy Osiyoga qilgan ekspeditsiyalari davomida o'zbek, qozoq va qoraqalpoq og'zaki an'alaridan qahramonlik dostonlarini yig'gani va ularni yaqindan tahlil qilgani haqida ma'lumot berganlar [14].

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda Xorazm folklorini raqamlashtirish va elektron arxivlar yaratish dolzarb masala hisoblanadi. UNESCO ning "Oral Folklore in Uzbekistan: Focusing on Narrative Art" (O'zbekistonda og'zaki folklor: Hikoya qilish san'atiga e'tibor qaratib) loyihasida dostonlar, ertaklar va afsonalarni hujjatlashtirish masalalari ko'rib chiqilgan [15].

Xorijiy tadqiqotchilar, xususan, Merilin Petersen o'zbek bolalarining o'z an'alariga qiziqishini oshirish uchun ertaklarni ingliz tiliga tarjima qilish muhimligini ta'kidlaganlar. Bu yondashuv Xorazm folklorini xalqaro miqyosda targ'ib qilishda ham samarali vosita hisoblanadi.

Natija. Xorazm ertaklarini xorijda o'rganish so'nggi yillarda jadal rivojlanib, ko'p qirrali xarakter kasb etmoqda. Nemis olimi Karl Rayxl, amerikalik tadqiqotchi Merilin Petersen, ispan filologlari va boshqa xorijiy mutaxassislarning ishlari Xorazm folklorini jahon ilm-faniga tanishtirishda muhim bosqich bo'ldi.

Xorazm ertaklari shunchaki og'zaki asar emas, balki turkiy xalqlar ma'naviyatining yashovchi kodeksi hisoblanadi. Ularni ilmiy asosda o'rganish,

zamonaviy talqinlar orqali jonlantirish va ta’lim-tarbiya jarayonlariga integratsiya qilish milliy identifikatsiyani mustahkamlash hamda turkologik fanni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Zamonaviy tadqiqotlarda qiyosiy folklorshunoslik, lingvokulturologik tahlil, performans studies (ijrochilikni o’rganish) va raqamlashtirish kabi yangi metodologik yondashuvlar qo’llanilmoqda. UNESCO va Smithsonian kabi xalqaro tashkilotlarning loyihalari Xorazm madaniy merosini saqlash va dunyo jamoatchiligiga yetkazishda muhim rol o’ynamoqda.

Kelajakda Xorazm ertaklarini chuqurroq o’rganish, ularni raqamli formatda keng jamoatchilikka taqdim etish va yosh avlod o’rtasida ushbu boy merosga qiziqishni oshirish ustida ishlash zarur. Qiyosiy-tadqiqiy yondashuvlar Xorazm ertaklarini butun turkiy dunyo folklori bilan bog’lovchi ko’prik. Zamonaviy turkologiyada raqamli arxivlashtirish, korporativ tahlil, raqamli pedagogika va transdissiplinar yondashuvlar Xorazm ertaklarini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Kelgusi tadqiqotlarda ertak matnlarining fonetik, sintaktik, stilistik xususiyatlari, ertak aytuvchilarning og’zaki ijro usullari, hamda ertaklarning raqamli muhitdagi transformatsiyalari chuqurroq o’rganilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi: Darslik / O. Safarov. – Toshkent: Sharq, 2010. – 225 b.
2. Uzbekische Maerchen. Herausgegeben und uebersetzt von Karl Reichl. – Bochum, 1978. – 256 S.
3. Reichl, Karl. Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure. – New York & London: Garland Publishing, Inc., 1992. – 395 p.
4. Райхл К. Тюркский эпос: традиция, формы, поэтическая структура / Карл Райхл: пер. с англ. В. Трейстер под ред. Д.А. Функа. – Москва: Восточная литература, 2008. – 383 с.
5. Petersen, Marilyn. Treasury of Uzbek Legends and Lore. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 2000. – 184 p.
6. Yakubova, Mehribon S. Exploring Khorezm Tales Abroad: A Cross-Cultural Study // Eurasian Journal of History, Geography and Economics. – 2023. – Vol. 27. – P. 24-29. // <https://geniusjournals.org/index.php/ejhge/article/view/5417>
7. Oral Traditions and Epics of Central Asia / UNESCO ICHCAP. – Seoul, 2014. – 245 p. // https://archive.unesco-ichcap.org/eng/ek/sub8/pdf_file/08/Oral%20Traditions%20and%20Epics%20of%20Central%20Asia_eng.pdf

8. Intangible Cultural Heritage of Uzbekistan. – UNESCO Digital Library, 2017. // <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384512>
9. Four Central Asian Cultural Practices Newly Inscribed on UNESCO's Intangible Cultural Heritage List // Novastan. – 2022. – December 19. // <https://novastan.org/en/kazakhstan/four-central-asian-cultural-practices-newly-inscribed-on-unescos-intangible-cultural-heritage-list/>
10. Abdimurotova, Zarina S.; Baxramova, Dilovarxon G. Traditional Folklore in the Spanish and Uzbek Languages // Bulletin of Journal of International Studies and Research Development. – 2025. – Vol. 4, Issue 4. – P. 40-43. // ISSN: 2835-3579
11. Fairy Tales of the Russian and Uzbek Peoples (Comparative Approach) // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2024. // <https://eprajournals.com/IJMR/article/4986/abstract>
12. Jumaniyozova, G. Xorazm ertaklarining syujet tiplari. – Toshkent: Fan, 2016. 185 b.
13. Reichl, Karl. Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry. – Ithaca: Cornell University Press, 2000. // <https://www.calameo.com/books/0012671527cbf8499cbde>
14. Uzbekistan Exhibit Guide: History // Syracuse University Research Guides. // <https://researchguides.library.syr.edu/c.php?g=1506007&p=11257249>
15. Oral Folklore in Uzbekistan: Focusing on Narrative Art // UNESCO ICHCAP. – 2014.